

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Társadalmi egyenlőtlenségek városi terekben Beszámoló a Társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhely panelkonferenciájáról

Social differences in urban spaces. A report on the Panel conference of the Socio-spatial inequalities horizontal research network

FEHÉR KATALIN, NÉMETH KRISZTINA, ZSIBÓK ZSUZSANNA

FEHÉR Katalin: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; feher@rkk.hu

NÉMETH Krisztina: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; nemeth@rkk.hu

ZSIBÓK Zsuzsanna: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7622 Pécs, Papnövelde u. 22.; zsibok@rkk.hu

Katalin FEHÉR: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; feher@rkk.hu

Krisztina NÉMETH: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; nemeth@rkk.hu

Zsuzsanna ZSIBÓK: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; Papnövelde u. 22., H-7622 Pécs, Hungary; zsibok@rkk.hu

A Társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhely az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetében jött létre 2015-ben, azzal a céllal, hogy értelmezze a térbeli és társadalmi egyenlőtlenségeket és az azokat újratermelő folyamatokat, valamint összekapcsolja a tudományos-elméleti diskurzust és az empirikus kutatásokat. A műhely munkájában részt vevő kutatók a teret társadalmi konstrukcióként, a tér és a társadalom viszonyát kölcsönösen meghatá-

rozottként értelmezik. A térbeli és társadalmi folyamatokat kritikai megközelítésben, történeti beágyazottságukban, hatalmi viszonyok által befolyásoltan írják le, míg a makrostrukturális (globális, európai, nemzeti) változásokat és a társadalmi cselekvők stratégiáit különböző földrajzi léptékű folyamatként, reflexíven és interdiszciplinárisan vizsgálják. (A műhely céljairól, koncepcionális keretéről és a kitűzött kutatási tervekről lásd bővebben Nagy, Virág 2015.)

A műhely a második panelkonferenciáját 2016. február 29-én, Budapesten tartotta, melynek témái a térbeli-társadalmi kirekesztés városi formái és a városrehabilitációs beavatkozások következményei voltak. Előljáróban az első panelvita moderátora, Nagy Erika, az MTA KRTK RKI békéscsabai csoportjának munkatársa rámutatott arra, hogy az elméletek és az empiria kölcsönös közelítése és kölcsönhatásaik értelmezése mellett a rendezvény aktualitását adja, hogy a kiszorítás, a marginalizáció egyre erőteljesebben és szembetűnőbben jelenik meg a városi terekben, miközben a formálódó ellenállás, az érintettek hálozatosodásának jelei is megfigyelhetőek.

Az első blokk (*A társadalmi és térbeli kirekesztés folyamatai városi terekben - Alternatívák és válaszlehetőségek*) a városhasználatot értelmező elméletekre és ezek gyakorlati alkalmazhatóságára fókuszált. Vitaindító előadásában Berki Márton, az ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének és a MTA TK Szociológiai Intézetének munkatársa, valamint a Kritikai Városkutatás Műhely tagja két klasszikus elméleti alapvetést, a városhoz való jog koncepcióját (Harvey 2009, 2012; Lefebvre 1968, 1970, 1974; Mitchell 2003) és a térbeli igazságosság fogalmát (Soja 2010) villantotta fel a kritikai elemzés igényével. A városhoz való jog (*right to the city*) gondolatát Berki tágabb társadalmi-történeti kontextusba ágyazva ismertette, így nemcsak az vált világossá, hogy a városi tér kommodifikációjából kiinduló elméleti alapvetés több ponton kapcsolódik a 1968-as mozgalmakhoz, hanem az is, hogy a város használati értékének és csereértékének különbségéből kiinduló Henri Lefebvre hogyan maradt az elmélet nehezen operacionalizálható, absztrakt mivolta következtében követői és kritikusai számára is „misztikus marxista”. Az absztrakt fogalmak később az aktivizmus felől kaptak új impulzusokat és jelentéstartalmakat; a városhoz való jog átültetésére a gyakorlatba, azaz a tértermelés folyamatába való beleszólás és a hozzáférés igényére számos példát vonultatott fel az előadás, főként a félperifériához tartozó térségek-ből (lásd például hazai viszonylatban A Város Mindenkié csoport tevékenységét).

A részvétel és a szabad használat jogának egymásra vetítése kirajolja a térbeli és társadalmi kirekesztettség változó formáit, melyek a hátrányos helyzetet okozó dimenziók interszekcionalitása miatt egymást átfedő, kumulálódó hátrányokat teremtenek, és amelyek a kizárás és a hozzáférés korlátozásának puha és kemény technikái miatt sokszor láthatatlanok maradnak (jó példa erre a szándékosan „hajléktalanbiztosra” tervezett köztéri bútorok formája, amely az avatatlan szem számára csupán újszerű designelemnek tűnhet).

A városhoz való jog koncepciója a korábbi, elsősorban közterekre vonatkozó értelmezése helyett a válság utáni években – fókusz- és léptékváltással – tá-

gabb értelmezést kapott. Ezt David Harvey a városi erőforrások feletti demokratikus kontrollként írja le (Harvey 2012), mely magába foglalja többek között a lakásgazdálkodás átláthatóságát (például üres lakások) vagy a részvételi költségvetés alkalmazását.

A másik fontos elméleti kiindulópont a *térbeli igazságosság* (*spatial justice*) kérdése, amely a városhoz való jog koncepciójának egyfajta kiterjesztése. Edward Soja analitikusan megkülönbözteti az endogén és az exogén igazságtalanságot (Soja 2010), ami elméleti átjárást biztosít a strukturalista és a posztstrukturalista elméletek között. Berki rámutatott arra is, hogy a magyar dzsentrifikációs diskurzusban, de legfőképp a hatalom érvelésében, mennyire hangsúlyos az endogén tényezők szerepe (voltaképpen az ott élők hibáztatásának narratívája) egy-egy terület leértékelődésének értelmezésében.

Az előadás végül felvetette azt a kérdést, hogy mennyiben használhatók az alapvetően centrumban és centrumbeli folyamatokra kidolgozott fogalmak a kelet-európai poszt szocialista félperiférián zajló folyamatok leírására és értelmezésére.

Jelinek Csaba, a CEU doktorandusza és a Kritikai Városkutatás Műhely tagja korreferátumát Harvey a városhoz való jog értelmezésére fűzte fel (Harvey 2009). Az értéktobblet termelése és elosztása, azaz a városi tér ellenőrzése mint kollektív jog elméleti síkon a dekommodifikáció és a szubsztantív demokratizálás irányába mutat. A kelet-európai régió történelmi és gazdasági meghatározottságai azonban mindkét folyamatot sajátos pályára állítják. A dekommodifikációt, azaz a városi folyamatok, így többek között a városi tér és a lakhatási jogok részleges kivonását a piaci folyamatok alól az egyenlőtlen fejlődés logikája (Smith 1984), azaz a többszintű, de globálisan összefüggő tőke mozgások törvényszerűségeinek való kiszolgáltatottság nehezíti, míg a szubsztantív demokratizálódást az áthagyományozott intézményrendszer demokratikus deficitjéből következő átláthatatlanság és a félperifériát jellemző függőségi helyzet akadályozza. Ebből következően Jelinek több olyan témát is felvetett, amelyekről kevés vagy részleges tudásunk van: kérdés, hogy miként jelenik meg és milyen jelenségekben válik megfoghatóvá a kiszolgáltatottság a regionális szinteken, azaz melyek a globális tőke mozgások közvetlen és közvetett hatásai a félperiférián; vagy melyek a felzárkóztató narratívákat súlykoló fejlesztő politikák és a nemzetállamok szuverenitásának korlátai. Végül felhívta a figyelmet a tudomány – aktivizmus – közpolitikai döntéshozatal közötti kölcsönös közvetítésre és visszacsatolásra, mivel a beavatkozás igénye a jövőbeli kutatásokat is meghatározhatja.

Nagy Gyula, a SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék munkatársa a város mint tércategória használhatóságát vitatta, és rámutatott arra, hogy a kirekesztés a láthatatlan terekben alig észrevehető technikákkal is zajlik. A periféria felé haladva például a magyarországi vidéki városi térben zajló folyamatoknak egyre magasabb az érzékelési küszöbe, mivel a helyben zajló kirekesztési folyamatokat „a jelentéktelenség homálya” fedi, miközben a beavatkozáshoz a periféria felé haladva egyre nehezebb megtalálni a mozgósítható „kritikus tö-

meget”. Mindezek a léptékek kritikus megközelítésére, a léptékváltás problémájára, valamint a lokális kontextusokra és függőségi viszonyokra irányítják a figyelmet. Emellett Nagy – a kutató és a terep közötti eredendő (hatalmi) aszimmetriára fókuszálva – a részvételi akciókutatás lehetőségét, elméleti támogatjait, etikai kérdéseit firtatta a posztszocialista kontextusban.

Velkey Gábor, az MTA KRTK RKI békéscsabai csoportjának tudományos munkatársa hozzászólásában azt hangsúlyozta, hogy az elméleti keretek gyakorlati-empirikus „lefordítása” a megismerés egyik kulcskérdése. A lokalitás, a helyi hatalom kutatása hozzáegíthet a városi heterogenitás (Lefebvre 1974) kialakulásának történeti-oksági megértéséhez. Az eltérő gyakorlatok ugyanis a részvételen és a használaton keresztül egyszerre erősítik meg és teremtik újra a sokszínűséget. A városi terekben voltaképpen leképeződik a társadalmi csoportok szerveződési potenciálja és érdekérvényesítő képessége, így a legalapvetőbb kérdés az, hogy mely csoportok képesek erre és milyen hosszabb távú történeti-társadalmi meghatározottságok jelentik az erőforrásokat vagy korlátokat.

A vitaindító előadás és a korreferátumok több ponton is reflektáltak egymásra. Mindenki érintette az elmélet és empiria összekapcsolását, valamint az elmélet és aktivizmus viszonyát (tágabban értelmelve a leírás és beavatkozás kérdését), ennek szakmai, közéleti és etikai aspektusait, valamint a betölthető szerepeket (kutató, aktivista, szakértő, döntéshozó). A hozzászólásokban és a válaszokban egyre jobban kikristályosodott néhány elméleti felvetés: egyetértés mutatkozott abban, hogy a térbeli igazságosság elemzésekor az endogén és az exogén tényezők nem választhatók szét, és figyelni érdemes a két tényezőcsoport közötti interakcióra. Ugyancsak fontos megjegyzések hangzottak el azzal kapcsolatban, hogy hogyan alkalmazhatók az elméletek a félperiféria leírására, mivel a nyugat-európai társadalomfejlődésre és gazdasági folyamatokra vonatkozó fogalmak (vidék, kivonulás, szegénység) más tartalommal tölthetnek a posztszocialista Kelet-Európában. Így a fogalmak reflektálatlan használata nemcsak pontatlansághoz és felületes értelmezésekhez vezet (például a korlátozott hozzáférés fogalma nem jelenti ugyanazt, mint ha nincs semmilyen hozzáférés a forrásokhoz), hanem egyfajta „öngyarmatosításhoz” is: hiszen a félperiférián élő, de a nyugati fogalmakat használó és a lemaradási/utolérési paradigmát elfogadó kutató végső soron internalizálja saját és szűkebb-tágabb környezetének alávetettségét, a bensővé tett nyelv- és fogalomhasználattal voltaképpen újratermeli periférikus pozícióját. Ráadásul a kontextusoktól eltekintő értelmezési keretben nehezebb felismerni a falusi és városi kirekesztés egymásba fonódását.

E ponton további elméleti és empirikus kutatási irányok is felmerültek, így például a feminista elméletek alapvetései, amelyek a magán és a köz fogalom-párjával új szempontokat adhatnak a városi tértermelés empirikus kutatásához. A városi szegénység viszonylag „túlkutatott” terei helyett új téma lehetne a globális csomópontokban tömörülő, a térben igen mobil szupergazdagok térhasználata és tértermelése. Ennek kutatása több tudományterület határterületének érintését és interdiszciplináris megközelítést követel meg.

A nap második felében a városrehabilitációs beavatkozások társadalmi következményeit vitatta meg a műhely Somogyi Eszter, a Városkutatás Kft. munkatársának vitaindító előadása alapján. Az előadó szociális lakáspolitikával, illetve szociális irányú városfejlesztési politikával foglalkozik, és részt vett szociális városrehabilitációs programok tervezésében. Az előadás érintette a városrészek fel- és leértékelődésének folyamatait, amelyek együtt járnak a szuburbanizációval (a jómódú rétegek kiköltözésével), illetve a szociális szuburbanizációval, vagyis a szegények kiszorulásával. A városrehabilitációt jellemzően a fizikai és a társadalmi leromlás – szélsőséges, koncentrált esetben gettósodás –, illetve funkcióhiány előzi meg. Az előadó a folyamatot budapesti történeti példákkal illusztrálta: egyes városrészek leromlása már az 1990-es években látszódtott és a lakásprivatizáció erős hatást gyakorolt a lakók mobilitására, ugyanakkor a rehabilitációs programok még nem indultak be nagy léptékben. A 2000-es évek programjai nyomán, a társadalmi mutatók (iskolázottság, foglalkoztatási státusz, lakásépítések száma) utalnak a lakosságcserére a főváros VIII., IX. és X. kerületében. A városrehabilitáció egyik markáns kérdése az önkormányzati ingatlanok és lakóinak sorsa: lebontják az ingatlant és új helyre költöztetik a lakóikat, akik esetleg pénzbeli térítést kapnak, illetve felújítják a lakásokat, gyakran szándékosan bérlőcserével. Az önkormányzatoknak ugyanis nem érdekük, hogy az alacsonyabb státuszú rétegeket tartsák meg a felújított lakásokban és támogatást nyújtsanak nekik. A hátrányos helyzetűek kiszorulása tehát gyakran tudatos önkormányzati politika eredménye. Az előadó tapasztalata szerint a szociális városrehabilitációs projekteknek korlátozott a hatása mind a fővárosban, mind a vidéki városokban, mivel leginkább csak a fizikai beavatkozások hatása válik érzékelhetővé. Társadalom- és szociálpolitikai beavatkozások hiányában a rehabilitációs projektek önmagukban nem tudják visszafordítani azokat a strukturális és társadalmi folyamatokat, amelyek a lakhatási szegénységet és a szegények kiszorulását eredményezik. Mivel a szociális városrehabilitáció a fizikai megújítás, a lakáskörülmények javítása mellett a társadalmi felzárkózást, illetve az integrációt tűzi ki célul, mindenképpen integrált, komplex programokra van szükség az alapproblémák (iskolázottság, munkanélküliség, eladósodottság, közbiztonság, közösségi kohézió) kezelésére. Adott esetben előfordulhat, hogy egy-egy projekt erősíti a szegregációs folyamatokat, például ha nem tudják kezelni a hátralekés lakásbérlők vagy a jogcím nélküli lakáshasználók helyzetét, vagy ha a felújított, illetve a csereingatlanok magasabb lakbérei és fenntartási költségei miatt megnövekedett terheket nem enyhítik párhuzamosan adósságkezelési programmal, lakásfenntartási támogatással. A gazdasági válság elmúltával, az ingatlanpiac újjáéledésével és a lakásárak növekedésével a városrehabilitáció (a lakások bontása, újjak építése) spontán módon is végbemegy, ami növeli a belső területek ingatlanpiaci nyomását és erősíti a lakosságcserét. A valódi áttörés érdekében azonban össze kellene hangolni a helyi ágazati politikákat, támogatva az országos szintű ágazati politikákkal.

A felkért hozzászólók közül elsőként Pósfai Zsuzsanna, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos segédmunkatársa, egyben a Kritikai

Városkutatás Műhely tagja mondta el észrevételeit *Városrehabilitáció kizorítás nélkül?* címmel. Az előadás három kérdés mentén vizsgálta, hogy a városrehabilitációs programok mennyiben járnak együtt az alacsonyabb státuszú rétegek kizorításával. Az első kérdés, hogy marad-e egy megújult városrészben megfizethető lakhatás, ami által megakadályozható a kizorítás. A második kérdés a strukturális korlátokra, vagyis a rehabilitációs fejlesztések pénzügyi hátterére összpontosított. Pósfai megállapította, hogy míg az EU-s források töredékét fordítjuk szociális városrehabilitációra, ezen belül pedig lakhatással kapcsolatos beavatkozásra, a kormányzat lakáspolitikája egyértelműen a középosztályt preferálja, és az önkormányzatoknak sincsen kizorítás elleni politikájuk. A korreferátum harmadik kérdésköre a kizorítás mechanizmusait taglalta. Az önkormányzati gazdálkodásra jellemző forráshiány, illetve a szelektív decentralizáció miatt az önkormányzatok ellenérdekeltek abban, hogy az alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek helyben maradását támogassák. Emellett a lakásprivatizáció következtében kialakult szétaprózott tulajdonosi szerkezet megnehezíti a koncentrált városmegújítási beavatkozásokat. A lakhatási jogviszony típusa meghatározza, hogy az egyes lakókat mennyire veszélyezteti a kizorítás: az előadó tapasztalatai szerint a piaci és az önkormányzati bérlők a leginkább veszélyeztetettek, közöttük is a hátralekös, határozott idejű szerződéssel rendelkezők, illetve a jogcím nélküli lakók. Az önkormányzati lakásállomány szűkülése és a magánpiac szabályozatlansága az előbbi folyamatokon túl tovább erősíti a kizorítást. A megoldást a kizorítással fenyegetett lakók szerveződése jelentheti, illetve ha országos szintű lakáspolitikai szabályozás változtatná meg a jelenlegi érdekeltségi rendszereket (melyeket pillanatnyilag akár a helyi szintű közpolitikák is képesek módosítani).

A második korreferátumot *Molnár György*, az MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézetének tudományos főmunkatársa tartotta, aki korábban a VIII. kerületi városrehabilitációs folyamatok kidolgozásában és lebonyolításában szerzett tapasztalatokat. A hozzászóló felhívta arra a figyelmet, hogy a városrehabilitációs beavatkozások hatásainak értékelésekor, a dzsentrifikáció vizsgálatában fontos a területi arányok kérdése, mert nem célszerű túl szűken értelmezni az érintett területi egységeket. A gettósodás esetén a városrehabilitációs folyamatok négy célt tűzhetnek maguk elé, noha ezek együttes megvalósítása aligha lehetséges: a gettósodási folyamat megállítása és visszafordítása a nyomor sűrűségének oldásával; a lakáskörülmények javítása (nem feltétlenül helyben); a szegények kiszorulásának megakadályozása, az ehhez megfelelő arány fenntartása; a társadalmi integráció minél több területének megtartása vagy helyreállítása. Molnár a Corvin sétány 2008-ig tartó szakaszának adataival szemléltette, hogy itt szinte mindenki a kerületen belül költözött, elsősorban a korábbi bérlők lakáskörülményei javultak az átlagos alapterület növekedésével, a lakók körülbelül fele választotta a cserelakás és a pénzbeli megváltás lehetőségét, illetve a jogcím nélküli lakók helyzetét is rendezték a projektet lebonyolító szociális munkások. A fizikai városrehabilitációs beavatkozás során fontos döntés,

hogy a szűkös erőforrásokból kevés házat próbálnak teljesen megújítani, vagy pedig többet, de csak részlegesen. Ennek során olyan intézményi akadályokkal is számolni kell, mint például az előzetes tervezés feltétele, a közbeszerzési szabályozás hátrányos jellege és a helyi politika ellenérdekeltsége. Az említett akadályok miatt lehetetlen bevonni a bérlőket a rehabilitációs folyamatba, noha nagyon fontos lenne. Molnár is kiemelte, hogy más ágazati politikák együttműködése nélkül (szociális és lakhatási támogatási rendszer, aktív és elsődleges munkaerőpiacot célzó foglalkoztatáspolitiká, integráló oktatási rendszer) nem lehetséges sikeres szociális városrehabilitáció.

Harmadikként *Keresztély Krisztina*, a Comparative Research Network kutatója szólt hozzá a vitához. Hangsúlyozta, hogy az integrált városrehabilitáció ambivalens kérdés, ugyanis az európai uniós források mellől hiányoznak a más állami, kormányzati szintekről származó, ágazati mellenzációs források és programok. Az unió narratívájában megjelenik az integrált fejlesztés és a társadalmi kizorítás megakadályozása, de ennek megvalósítása helyi szinten felszínes marad. Előfordul az is, hogy egyes politikák egymással ellentétes folyamatokat támogatnak ugyanazon integrációs narratíva használatával (például a Magdolna negyedben). Molnárhoz hasonlóan *Keresztély Krisztina* is hangsúlyozta a területi mértékek kérdését, és kifogásolta, hogy Budapesten a rehabilitáció csak kisebb területeket érint, ahol sokféle politikát próbálnak egyszerre érvényesíteni, miközben nincsenek hatékony eszközök és anyagi források. Ellenpéldaként Párizs elővárosát, Saint-Denis-t hozta, ahol egy nagy, összefüggő területen, sokéves projektben, erős összefogással valósították meg a városrehabilitációt. A kelet-európai városrehabilitációs esetek szakirodalmi feldolgozásának hiánya nehezíti a térség egészére vonatkozó reflexiót.

A három hozzászóló végkövetkeztetései összecsengenek a vitaindító előadás azon megállapításával, hogy a városrehabilitáció sikeres megvalósításához a lakhatási szegénység strukturális okaira is reagálni kell, amelyhez országos szintű lakáspolitikára és lakáspolitikai szabályozásokra, megfelelő szociális/lakhatási támogatási rendszerre, problémaérzékeny foglalkoztatás- és oktatáspolitikára van szükség.

A hozzászólásokat követő vitában felmerült, hogy a városrehabilitáció a társadalmi polarizáció problémáját leszűkíti a térben, és csak térbeli kezelést kínál. A szegénységet átfogó társadalmi problémának kell elfogadni és ennek megfelelően holisztikusan kell kezelni. Többen egyetértettek abban, hogy a kizoruló rétegek sorsát hosszú távon kell nyomon követni, illetve fontos a megvalósított városrehabilitációs projektek adatainak átláthatósága, mivel ezek hiánya akadályozza a kutatói munkát. A városrehabilitáció budapesti mintáit csupán korlátozottan lehet a vidéki településeken és a falvakban, kisvárosokban alkalmazni, mivel ott kevesebb befektetésre lehet számítani, és másképpen működik a népesség mobilitása is.

A panelkonferencia két blokkja, noha eltérő jellegű kérdéseket tárgyalt, alkalmat teremtett a térbeli és társadalmi kirekesztéssel foglalkozó *elméletek* és a

városrehabilitációs beavatkozásokhoz kötődő mobilitás, illetve kizorítás gyakorlatának összekapcsolására. Színesítette a beszélgetést, hogy a meghívott előadók és hozzászólók maguk is többféle intézményi kötődésű, különböző szerepeket felvállaló kutatók, akik egy-egy problémát több nézőpontból és különböző elméleti és gyakorlati igénnyel tudtak bemutatni. Az eltérő megközelítések nemcsak újszerű látásmódot nyújtanak, hanem új tudástermelés esélyét is jelentik.

Irodalom

- Harvey, D. (2009): A városhoz való jog. *Fordulat*, 7., 117–133.
- Harvey, D. (2012): *Rebel cities*. Verso, London
- Lefebvre, H. (1968): *Le droit à la ville*. Anthropos, Paris
- Lefebvre, H. (1970): *La révolution urbaine*. Gallimard, Paris
- Lefebvre, H. (1974): *La production de l'espace*. Anthropos, Paris
- Mitchell, D. (2003): *The right to the city: Social justice and the fight for public space*. Guilford Press, New York
- Nagy E., Virág T. (2015): A tér szerepe az egyenlőtlenségek kutatásában. Jegyzetek az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhelyének megalakulásához. *Tér és Társadalom*, 3., 172–177. <http://doi.org/bfpv>
- Smith, N. (1984): *Uneven development: Nature, capital and the production of space*. Basil Blackwell, New York
- Soja, E. (2010): *Seeking spatial justice*. University of Minnesota Press, Minneapolis <http://doi.org/bfpt>